

TÜRKİSTAN'DAKİ TÜRK MEDENİYETİNİN YÜKSELMESİ VE DÜŞÜŞÜ ÜZERİNE

ON THE RISE AND FALL OF TURKISH CIVILISATIONS IN TURKISTAN

О РОСТЕ И ПАДЕНИИ ТУРЕЦКИХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ В ТУРКИСТАНЕ

Mehmetali KASIM*

ÖZ

Türkler, siyasi ve askeri alanda binlerce yıl dünya tarihinde çok etkili bir geçmişe sahip olmuş, medeniyet ve bilim açısından da oldukça başarılı bir süreçten geçmiştir. Ancak bu tüm Türkler için aynı derecede değerlendirilemez. Bozkır medeniyetine sahip Türkler geniş imparatorluklar kurmayı başarmışsa da medeniyet, bilim ve teknolojik gelişmeler açısından bostan (kent) medeniyetine sahip Türkler gibi başarılar elde edememiştir. Bu iki farklı yaşam tarzı ve medeniyet binlerce yıl paralel olarak mevcut olmuş ve bunlar arasındaki mücadele kesintisiz süregelmiştir. Türk medeniyetinin yükselmesi ve düşüşündeki asıl önemli unsurun literatürde yaygın olan dış faktörler değil Türklerin kendi içindeki ve iki farklı yaşam tarzı arasındaki mücadelelerin hiç bitmeden devam etmesidir. Türk tarihinde büyük medeni gelişmeler ve bilimsel ilerlemelerin genelde bostan medeniyetine sahip olan Türklerin üstünlük kazandığı zamanlarda ortaya çıktığı ve Türkistan'da son çöküşün yabancı sömürüne maruz kalmadan çok önce bozkırların bu coğrafyalarda üstünlük kazandığı 16. yüzyılın başlarında ortaya çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, ilk olarak bostan ve bozkır medeniyetlerinin özellikleri ve Türklerin toplumsal hayatındaki etkileri değerlendirilmiştir. Daha sonra, bostan medeniyetinde ortaya çıkan medeni gelişmeler, bilgi ve teknoloji alanındaki büyük başarılar ve bunların elde edilmesi için gösterilen stratejik adımlar ele alınmıştır. Son olarak, bozkırların bostan medeniyeti üzerindeki siyasi ve askeri başarısının ve onu izleyen zihniyet değişikliğinin Türk medeniyetinin gerilemesi ve çökmesine nasıl yol açtığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Türk Medeniyeti, Gelişmeler, İç Mücadeleler, Gerilim.

ABSTRACT

Turks have had a very influential history in World politics and military for thousands of years, and they were also very successful in terms of civilization and science. Nonetheless, these evaluations cannot be equally true for all Turks. Although the Turks with steppe

* ORCID: [0000-0002-2697-4650](https://orcid.org/0000-0002-2697-4650) Dr. Öğretim Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmalar Bölümü, kashgar16@gmail.com.

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

succeeded in establishing vast empires, they could not achieved success like civilized Turks in terms of cultural, scientific and technological developments. These two different lifestyles and civilizations have existed in parallel, and the struggle between them has continued for thousands of years. The main determining factor in the rise and fall of Turkish civilization is not the external factors which are common in the literature, but the ongoing struggles between the two different civilizations within the Turks. Great civilizations and scientific advances in Turkish history have generally occurred when the civilized Turks, gained upper hand. It is understood that the last collapse of Turkish civilization in Turkistan began in the early 16th century, when the steppes gained dominance in these geographies long before they were exposed to foreign exploitation. In this study, firstly, the characteristics of the two different civilizations and their effects on the social life of Turks were evaluated. Then, cultural developments among the civilized Turkish world, great achievements in the field of art, science and technology, and strategic steps to achieve them were deliberated. Lastly, how the political and military success of the Steppes over the civilization led to the decline and collapse of the Turkish civilizations were examined.

Key Words: Turkistan, Turkish Civilization, Developments, Internal Struggles, Decline.

АННОТАЦИЯ

У турок была очень влиятельная история в мировой политике и армии на протяжении тысячелетий, и они также были очень успешными с точки зрения цивилизации и науки. Тем не менее, эти оценки не могут быть одинаково верны для всех турок. Хотя туркам степной культуры удалось создать огромные империи, они не смогли добиться успеха, как цивилизованные турки, с точки зрения культурного, научного и технического развития. В истории турков большие культурные и научные продвижения были, в основном, со стороны турков степной культуры. Мы можем заметить, что господство турков длилось до набегов на Туркестан другими народами в начале шестнадцатого столетия. Эти два разных образа жизни и цивилизации существовали параллельно, и борьба между ними продолжалась тысячи лет. Основным определяющим фактором роста и падения турецкой цивилизации являются не внешние факторы, общие для литературы, а продолжающаяся борьба между двумя разными цивилизациями внутри турок. В этом исследовании, во-первых, были оценены характеристики двух разных цивилизаций и их влияние на социальную жизнь турок. Затем были обсуждены культурные события в цивилизованном турецком мире, большие достижения в области искусства, науки и техники и стратегические шаги по их достижению. Наконец, было рассмотрено, как политический и военный успех степей над цивилизацией привел к упадку и краху турецких цивилизаций.

Ключевые слова: Туркестан, турецкая цивилизация, развитие, внутренняя борьба, упадок.

1. Giriş

Türkistan; Türklerin yaşadığı, yükseldiği ve büyük bir uygarlık kurduğu geniş coğrafi alandır. Eskiden Türkistan ve Türklerin yurdu olarak bilinen geniş coğrafya günümüzde Orta Asya olarak tanımlanmaktadır. Bu alan Hazar Denizi'nden Hanların tarihi Çin'ine kadar uzanan muazzam alana karşılık gelmektedir (Djalili ve Keller, 2009: 24). Hâlbuki dünya literatüründe Türkistan'ın konumu yeterince açığa çıkartılmamış, bu kadim uygarlığı görmeden uygun

olmayan bir lisanla ağızda eğreti duran, kendi bakış açılarıyla “göçebe toplumlar” gibi hayat tarzını ifade eden kelimelerle adlandırılmıştır. Buradaki ilmi gelişmeler ve medeniyetler yabancılara mal edilmeye çalışılmıştır. Gerçekte, Türkler ve onların ecdatları, isimleri tarihi kaynaklarda kayıt edilmeye başlamadan önce bile Avrasya kıtasında bölgesel güçten daha büyük rol üstlenmiştir (Findley, 2005: 21). Birkaç bin sene önce şehir devletleri olarak gelişmeye başlayan bostan medeniyeti, M.Ö. yedinci yüzyılda Turan Devletinin¹ kurulmasıyla ve onu takip eden Hun (M.Ö. 207-M.S.216), Kuşan (M.Ö. 50-420) ve Tabgaç (386-554) devletleri yönetiminde gelişmeye devam etmiştir. Fakat bu gelişme dış etkenlerden daha çok bozkır kültürüne sahip olan Ak-Hun, Kırgız, Moğollar gibi kendi soydaşlarının siyasi egemenliğine girmesiyle bozulmaya, duraklamaya ve bazen gerilemeye maruz kalmıştır.

Uygur yönetiminde tekrar ilerlemeye başlayan medeni gelişme yine bozkır kültürüne sahip olan Kırgızlar tarafından bozguna uğratılmışsa da Türkistan’ın Güney, Doğu ve Batısında kurulmuş Uygur devletleri tarafından gelişme sürdürülmüş ve yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Ancak daha sonraki süreçlerde Türkistan medeniyeti Cengiz bozgununa maruz kalmış medeniyetteki tahrip tekrar Çağatay ve Timur devletince onarılmış, gelişmeler devam etmiştir. Elde edilen medeni gelişme, yetişen dâhi bilim insanları, filozof yöneticiler ve fetihler açısından dünyadaki hiçbir uygarlığın elde edemediği başarılarla damga vurmuştur. 1506 Timur Devleti’nin bilge yöneticisi Hüseyin Baykara’nın ölümüyle Özbekler ve Deşti Kıpçak ahalisi Türkistan’ı istila etti, hazine yağmalandı, nizam bozuldu, fitne baş gösterdi ve ilim hor görülmeye başlandı (Sayrami, 1986: 93-95). Hüseyin Baykara döneminde Horasan, özellikle Herat çok sayıda yetenekli ve oldukça büyük şahsiyetlerle doluydu, onun ölümüyle (Özbek istilas) Batı Türkistan’da aydın bir çağ kapanmıştır (Findley, 2005: 131-2).

Doğu Türkistan ve Babür devletinde gelişmeler devam etmiş, 1678 yılında Moğolların saldırısıyla Doğu Türkistan perişan duruma düşmüş, iç karışıklar kesilmemiş, 1707 yılı son büyük Babür yöneticisi Arangazap’ın ölümüyle iç savaş ve fitne kapısı açılmış devlet zayıflamaya ve gerilemeye mahkûm olmuştur (Buğra,1998). Rus işgali arifesinde Türkistan kültür, dil ve din açısından bir bütünlüğe sahipti (Dani and Masson, 1992). Ama ne eski ihtişamı ne de kendini savunabilecek gücü kalmıştır. Türkistan’ın 16. yüzyıldan Rus işgaline kadar başlayarak duraklamaya ve gerilemeye başlamasının nedenleri hakkında çelişkili fikirler mevcuttur (Weinerman, 1993: 428). Türk medeniyetinin gerilemesinde Moğol, Rus ve Çin işgali gibi dış etkenlerin etkisi büyük olmuşsa da çalışmamız sonucu, gerilemede dış etkenlerden çok Türklerin kendi içindeki bozkır ve bostan medeniyeti arasındaki mücadelelerin daha baskın bir rol oynadığı görülmektedir. Bu çalışmada, öncelikle Türklerin sahip olduğu bozkır ve bostan medeniyetleri tabirleriyle ifade edilen iki farklı yaşam tarzı ve uygarlığından bahsedilmiştir. Daha sonra Türkistan bostan medeniyeti hâkimiyetinin bölge ekonomisi, bilgi, sanat açısından gelişmelere nasıl bir etki oluşturduğunu ve onun sebepleri incelenmiştir. Son olarak Türkistan Türklerinin gerilemesinin nedenleri, bozkır halkının bu

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

süreçte üstlenmiş olduğu rol, neden Türklerin günümüze kadar tekrar yükseliş sürecine giremediği değerlendirilmiştir.

2. Türkler'de Bozkır ve Bostan Medeniyeti

Türkistan siyasi coğrafya olarak belli bir ülke sınırlarına hapsedilmiş değildir. O coğrafik, etnik, kültür ve medeniyetin simgelerini kendinde taşımaktadır. Kuzeyde Baykal gölü, Kuzey Altay ve Kıpçak bozkırlarını, Güneyde Sarı Irmak, Altun Dağı ve Hindu Kuş Dağlarını, merkezinde Tanrı Dağları, İli, Tarım, Amu, Sır, Orhun, İdil nehirlerini barındıran Türk ulusunun ana topraklarıdır (Mohammademin, 2002: 9).

Türkistan, yüksek dağlar, geniş yaylalar, devasa çöller, büyük nehirler ve çok sayıda tarım havzalarıyla örülmüştür. Çok çeşitli coğrafik yapı ve farklı iklim şekilleri bölgede kültürel olarak çeşitliliklerin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Coğrafi farklılık insanların yaşam tarzı ve biçimlerini de büyük ölçüde etkilemiştir. Güney bölgelerde gelişen bostan² medeniyetine paralel olarak Altay Dağlarının Kuzeyi, Kıpçak Bozkırları ve Yenisey bölgeleri merkez olarak bozkır medeniyeti gelişmiştir. Hayvancılık, avcılık ve balıkçılık esas ekonomik kaynakları olup yaşam biçimleri buna göre şekillenmiştir. Yaşadığı bölgenin iklimi toplumun karakteri, örf adetleri ve devlet yapısını da etkilemiştir. Yaylak ve hareketli yaşam, doğayla iç içe olmak, sade hayat, kişiliğindeki cömertlik, dayanıklılık ve sert karakterler bozkır medeniyetinin özelliklerindedir.

Bozkırda oluşan devletler genel olarak geniş coğrafyalara yayılmasına rağmen nüfus dağılımı seyrekdir. Devlet kurumları yazılı hukuk sistemlerinden çok çeşitli kabileler arasında norm olarak görülen töre ve geleneklere dayalıdır. Yaylak ve hayvan sürüleri yaşamın merkezinde olup, onlar için hem servet kaynağı, hem gıda ve giysilerin teminatı konumundadır. Hayvan eti ve sütünden beslenirler, yün ve derisinden örtünürler. At önemli ulaşım aracı olmakla beraber savaşlarda üstünlük sağlayabilmenin teminatıdır. M.Ö. 200'lü yıllarda Hun hakanı Batur Tengri Kut (Oğuz Han) dört çeşit renkten oluşan 400 bin atlı askerden ordu oluşturmuş, bunları birkaç milyon attan seçerek elde etmiştir (Almas, 1986: 199). Bu, eski dönemlerde at yetiştirmeye ne kadar çok özen gösterilmiş olduğunun kanıtıdır.

Kendi tarihi rivayetlerine göre Türkler soylarını Karahan'ın oğlu ve soyu doğrudan Nuh'a bağlanan Oğuz Han'da ararlar (Czarplicka,1918: 15). Moğol gibi diğer Altay milletleri de Oğuz Han'ı kendinden biri olarak benimsemiş, yaşam ve devlet yönetiminde örnek olarak almıştır. Oğuz Han reform yaparak devlet teşkilatını güçlendirmiş, onluk sistemi geliştirerek orduyu yeniden düzenlemiş ve modernleştirmiştir. Böylece tüm bozkır coğrafyasının birliğe kavuşmasını sağlamış ve hatta güneydeki bostan medeniyetini de kendi sınırları içine dâhil ederek büyük başarı elde etmiştir. Keneş (kurultay) Hun devlet geleneğinin temellerinden olup, Oğuz Han eskiden devam edegelen devlet keneşinin rolüne büyük derecede önem vermiştir. Varis tayin etme, acil durum, başka devletlerle bitim yani anlaşma yapma gibi önemli devlet işlerinde keneşin kararı esas alınmıştır (Almas, 1986: 191). Sonraki bozkır devletler Hun devlet teşkilatını örnek almaya devam

etmişlerse de hepsinin bostan medeniyeti ile barış içinde yaşayabildiği söylenemez. Bozkır ve bostanlıkta kurulmuş devletlerarasındaki mücadeleler binlerce yıl boyunca cereyan etmiştir. Bu, sadece siyasi değil aynı anda iki farklı yaşam tarzı, kültür ve geleneklerin hayatta kalma ve diğerine üstünlük taslama rekabetidir.

Çok sayıdaki bilim adamı, Türkler hakkında araştırma yaparken bozkırlardan bahsetmekle yetinerek, Türklerin sahip olduğu bostan medeniyetini görmezden gelmektedir. Oysa Türkistan'ın güney bölgelerinde yaşamış Türk kavimleri çok eski zamanlarda uygarlık dönemine girmiştir³. Turfan, Kaşkar, Küsen, Lopnur başta olmak üzere Doğu Türkistan'da bulunan eski şehir kalıntıları ve mezarlıklar ile Yedi Su, Amu ve Sır nehri, Horasan gibi Batı Türkistan'ın çeşitli bölgelerindeki harabeler ve arkeolojik buluşlar Türklerin bostan medeniyetine en az milattan birkaç bin sene önce sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Tarım bölgesinde yakın zamanlarda bulunan eski kabirler M.Ö. 4-5 bin yıl öncesindeki Tarım ve Tanrı Dağ insanlarının yaşamını aydınlığa çıkardı (Muhammedimin, 1997: 55).

Tarım havzasında bulunan eski şehirler ve onun çevresindeki mezarlıklarda bulunan mumyalar bundan birkaç bin yıl öncesine dayanmaktadır. Bazıları ise Mısır mumyalarının tarihinden daha eskidir. Olayın asıl önemli ise bu mumyaların çok iyi derecede muhafaza edilmiş olması olup onların üzerindeki elbiseler ve beraberinde gömülen eşyalar bölge tarihinin değerli ipuçlarını vermektedir. Onlar ileri düzeyde gelişmiş teknolojilere, bronz, üst düzey tekstil teknolojisi, tekerlekler dâhil farklı araçlara sahip olması çok gelişmiş bir uygarlığa sahip olduğunu göstermektedir (Hughes, 2011: 42). Karakurum Çölünde, günümüz Türkmenistan sınırlarının Güney Doğusunda bulunan Gonur Tepe tarihi M.Ö. 2300-1600 yıllarına kadar gitmektedir (Sarianidi ve Dubova, 2014: 615). Turan devletinden önce Türkistan coğrafyasında şehirler ve onlarca şehir devletleri mevcut olup, buradaki Türk kavimleri ileri derecede gelişmiş bir uygarlığa sahipti. En kadim şehirlerden sayılan Kaşgar üç bin senelik yazılı tarihe sahip olup Alp Er-Tunga döneminde büyük Turan devletinin başkentiydi. Semerkant, Balasagun ve Merv şehirlerinin Alp Er-Tunga tarafından inşa edildiği tarihi kaynaklarca bilinmektedir. Bu esas alındığında bile o kentlerin tarihi M.Ö. 6. yüzyıla dayanmaktadır.

Çok eski zamanlarda bu coğrafyalarda at evcilleştirilmiş, çeşitli yabani meyve ve sebzeler uygun bir biçimde yetiştirilerek tüketime elverişli hale getirilmiştir. Hindu ve Cermenler atı, at kültürünü kendilerine komşu veyahut onlara komşu Türklerden öğrenmiştir; Türklerde yalıcılığın en az M.Ö. 2500 yıl önce geliştiği bilinmektedir (Toğan, 1981: 12). Sayısız şehirlerarasında ticaretin gelişmesini sağlamak için yollar yapılmış, kervan saraylar inşa edilmiş, bilgi ve kültür alışverişleri de sağlanmıştır. Kadim ticaret yolunun ve Avrasya coğrafyasının merkezinde yer alan Türkistan halkı kendi avantajından istifade ederek zenginlik, güç ve gelişme elde etmiştir. Bu bölge eskiden (Grekler tarafından) bin şehirlik devlet diye adlandırılmış, Türkistan'da Buhara, Fergana, Zereşan, Tirmiz, Harezmi gibi bölgelerde bulunan altın paralar uluslararası ticaret nedeniyle finansal iletişimin geliştiğini gösterir. Hatta M.Ö. 200 yılında Grek Bakteriye devleti bile altın para bastırmak için Hoten ile Altay'a insan göndermiştir (Mohammademin, 1997: 55).

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

Nehirlerden yararlanarak sulama yapmak için suni kanallar aracılığıyla nehirlerden yüzlerce kilometre uzaklıktaki arazilere su getirerek tarım ve bahçeciliğin gelişmesi sağlanmıştır. Batı Türkistan'da Amu ve Sır nehri bölgeleri, Doğu Türkistan'da Turfan, İli ve Tarım nehri bölgeleri tarım konusunda büyük başarılar elde etmiştir. Hiç nehir bulunmayan, kurak ve denizden çok uzak bir bölgede bulunan Turfanlılar dünyada eşi benzeri bulunmayan harika Karız kanallarını vücuda getirmiştir. Akıl ve zekâsıyla doğayla mücadele etmiş ve onu kendine uyum sağlamaya mecbur bırakmıştır. Turfan Uygurları bu bölgede çeşitli sebze ve meyveleri evcilleştirmiş, yetiştirmiş ve çeşitlendirmiştir. Tarım alanında olduğu gibi mühendislik alanında ileri başarıları damga vurmuş, mühendislik mucizesi Karız kanalları, Yargul ve İdikut eski şehri, Bezekli evler ve duvar resimlerini miras bırakmıştır. İlk matbaada basılmış eserler, ilim dünyasının merakını uyandıran Turfan yazıtları vb. sayısız başarılar elde etmiştir (Kamberi, 1999). Tarım havzasındaki Kiroran ve Hoten bölgelerinde M.Ö. üçüncü yüzyılla M.S. 6. yüzyıl arasında Karuştı yazıyla yazılmış çok sayıda eserlerin bulunması eski çağda bile Türkistan'da yazının yaygın kullanılmış olduğunu ortaya çıkartmıştır (Higham, 2004: 182). Bunlardan başka Runik yazısı ile yazılmış yazılar da bulunmakta olup bu, Türklerin aynı anda birkaç yazıyı yan yana kullandığını göstermektedir (Unesco,2000: 333). Meşhur tıp bilgini Gazıbay (M.Ö. 450-330) Turan devletinde yetişmiş, “Şifalı Bitkiler” diye meşhur eseri yazmıştır. 312 tıbbi risaleden oluşan eser, Yunan'da bile okunduğu ve Yunanlı doktorlar Gazıbay'dan tıp öğrenmek için geldiği bilinmektedir (Abdulkadir ve diğerleri, 2015: 219). Onun risaleleri Doğu Türkistan'da geleneksel tıp ilminin temel kaynakları olarak kullanılmaktadır. Budizm'in büyük ustası Küsen şehzadesi, Komrajva (344-413) aynı zamanda rakipsiz tercüman ve büyük tercüme üstadıdır (Tizzano, 2017). O, dünyayı cisim ve ruhtan ibaret ikiye bölmüştür. Ona göre cisim dört unsurdan toprak, su, hava ve ateşten oluşmaktadır. Bu düşünce Farabi (870-950) ve Yusuf Has Hacib'in felsefe düşüncesince de benimsenmiştir. Ruh bilmek, yapmak, düşünmek ve sevgi olmak üzere dört faaliyete bölmüş ve Orta yol fikir akımının ve Budizm dünyasında meşhur olan Mahyana-Sonyata düşüncesinin temelini atmıştır (Mohammademin, 1997: 55).

Dışa açık şehir devletleri döneminde Türkistan uygarlığında ilmi ve kültürel gelişmeler yaşanmıştır. Bu medeniyet Turan Devleti ve Kuşan Devleti'nin büyük çabalarıyla gelişmeye devam etmiştir. Kuşanlar Türkistan'dan Güney Asya'ya genişleyerek önemli ticaret merkezini kendi elinde tutmuştur (Almas, 1986:324-330). Para basarak ticareti kolaylaştırmış, kanallar kazarak tarımı geliştirmiş ve çok sayıda şehirler inşa etmiştir. Kuşan şehirleri genelde surlarla çevrilmiştir. Kamışka'nın Budizm'i benimsemesiyle Budizm'i esas alan medeniyet gelişmeye başlamış, büyük putlar yapılmış, Budist eserler yazılmış, ilim ve sanatta yüksek derecede gelişmeler yaşanmıştır (Higham, 2004: 189-0). Fakat Kuşanların yerine geçen Ak Hun (420-562) ve onları takip eden Göktürk Devleti (552-840) askeri açıdan başarılı olmuşsa da uygarlığın gelişmesinde eksik kalmıştır. İlim, sanat ve şehirlerin gelişmesine yeterince özen göstermemesi nedeniyle Türkistan medeniyetinde duraklama ve gerileme süreci yaşanmıştır. Göktürkler eski ataları

gibi modern çağdaki Avrupa deniz ticaret yollarına rakip olabilecek bozkır, vaha, dağ geçidi, koridorlardan oluşan aynı dönemde dünyanın en önemli ticaret yolunu kontrol etmiştir (Findley 2005: 14). Ama bu zenginlik arayışı ve zafer övüncünde olduğu gibi mühendislik ve medeniyeti ileri düzeye yükseltme yönünde Orhun yazıtları dışında göze çarpan fazla bir başarı elde edememiştir. Türkistan kültürel açıdan bir gerileme yaşamıştır. Göktürklerin son dönemlerine doğru Türkistan eski ihtişamını kaybederek maalesef Çin ve Arap ordularının istilasıyla karşı karşıya gelmiştir.

3. Türkistan Medeniyetinin Altın Çağı

Kurulduktan sonra Uygur devleti (744-840), Göktürklerin sonuna doğru parçalanmış Türk boylarını bir araya getirmek, Türk birliğini tekrar oluşturmak, Çin ve Araplardan elden giden toprakları geri almak için mücadeleye girişmiştir. 751 yılında Arap ve Çin orduları Talas Savaşında karşılaşmıştır (Lei, 2017:8). Bunu fırsat bilen Uygurlar Çin ordusu üzerine sefer düzenleyerek başarı elde etmiş ve Çin istilasını sonlandırmıştır. Böylece Türkistan 1759 yılına kadar (bin seneden fazla) Çin saldırısına uğramamıştır (Buğra, 1998: 111). Özellikle Moyonçur yönetiminden başlayarak Uygurlar çok hızlı bir şekilde gelişme sürecine girmiş ve Avrasya'nın en büyük gücü olarak ortaya çıkmıştır. Çin dâhil olmak üzere komşu devletlere üstünlük sağlamış ve onları büyük derecede Türklerin etkisi altında bırakmıştır.

Uygurlar Göktürklerden farklı bir yol izleyerek medeniyetin gelişmesinde Türk coğrafyasında devrim yaratmıştır. Eskiden mevcut olan şehir ve kasabaları genişletmiş ve geliştirmiştir. Orhun ve Selenga bölgelerine Beş Balık şehirlerini örnek alarak yeni şehirler inşa edilmiştir. Ticarete önem verilmiş ve geliştirilmiştir. Turfan'da olduğu gibi devlet genelinde su kanalları yapılarak tarım geliştirilmiştir. Bu dönemde yazı geliştirilmiş olup kâğıt ve matbaanın kullanımı yaygınlaşmıştır (Kamberi, 1999). Demirden alet yapımı geliştirilmiş ve birçok alanda kullanılmıştır. Tarım merkezleri olarak Kaşgar, Herat, Merv, Harezmi, Belh, Kuça ve Kiroran gibi bölgeler ön plana çıkmıştır. Devlet yapısı aşiret ve kabile şeklinden farklı olarak kurumsallaşmış, hukuk sistemi ve devlet teşkilatı geliştirilmiştir. Ekonomi de gelişmiş tarım, sanayi üretimi ve ticaret önem kazanmıştır (Mohammademin, 2002: 214). Uygurlar finans ve bankacılık sisteminde de oldukça başarılı olmuş, bu durum kadim İpek Yolu ticaretinde ve komşu ülkelerde devletin söz sahibi olmasına olumlu etki sağlamıştır.

O döneme ait belge ve yazıtların çokluğu, yeni kurulan sayısız şehir ve kasabalar, kullanılmış eşyaların yüksek kalitesi dikkat çekicidir. Çeşitli din ve yazıtların beraber gelişmiş olması, duvar resimlerine akseden günümüz okullarındaki benzer hoca öğrenci ilişkisi, kullanılan kitap ve tahtalar, ilim, sanat ve medeniyetin çok gelişmiş ve çevresindeki ülkelere ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca orta asırda Uygurların ilme, öğrenmeye gösterdiği ilginin ve eğitime verdiği değerin ne kadar yüksel olduğunu gösterir (Kamberi, 1999: 394). Gelişmiş şehirler, inşaatlar, bezekli evler, renkli resimler, matbaada basılmış eserler, kütüphaneler ve başka eserler yüksek derecede gelişmiş bir medeniyetin

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

kanıtlarıdır. İngiltere, Almanya ve Fransa'da böyle eserlerin hiç olmamış olup, Türkler bu güzel ve yüksek medeniyetin sahipleri olan atalarıyla övünmeyi hak etmiştir (Buğra, 1998: 119-21). Türkistan yalnızca siyasi olarak dünyanın merkezi olmasıyla değil aynı anda ürettiği bilgi ve fikir açısından da rakiplerini geride bırakmıştır. Bu gelişme Kırgız bozgunuyla (840) kısmen tahribata uğramışsa da Uygur devleti topraklarında kurulmuş Doğu Uygurlar (Kansu Devleti, 840-1036), İdi Kut Uygurları⁴ (744-1336) ve Karahanlı (840-1212) devletlerince devam ettirilmiş ve daha da geliştirilerek medeniyette zirveye ulaşılmıştır.

Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han (hükümdarlığı 920-956) 10. yüzyılın başlarında (920) İslam dinini kabul etmesiyle Türklerde İslamlaşma süreci hızlanmıştır (Buğra, 1998). Turfan merkezli Budizm medeniyeti ile Kaşgar Merkezli İslam medeniyeti ön plana çıkmıştır. Bu dönemlerde çeşitli din ve fikir akımları yan yana gelişmiştir (Brose, 2016). Türkistan Moyonçur döneminden başlayan aydınlanma ve gelişmiş uygarlık inşa etme sürecine girdiğinden beri art arda gelen bilge Hanların yönetiminde ve aydın kesimin çabalarıyla toplumun her alanında büyük gelişmeler yaşamıştır. Türkistan siyasi alanda olduğu gibi uygarlık ve bilimsel açıdan dünyanın merkezine dönüşmüştür. Turfan, Kaşgar, Herat, Balasagun, Buhara ve Semerkant gibi Türkistan şehirleri ilme susamış aydınlarla, kütüphane ve okullarla doludur. Tarım, zanaat, madencilik ve ticaret oldukça gelişmiş olup, şehirle gelişmiş ve genişlenmiştir. İlk renkli cam imalatı bu dönemde ortaya çıkmış, kadife, keten ve ipekli atlas, pamuklu ve ipekli dokumalar oldukça yaygın olmuştur (Almas, 2013:333). Ekonomik gelişme ve zenginlik devletin ilmi ve medeni gelişmeler için ihtiyaç duyduğu bol maddi kaynağı temin etmiştir.

İleri görüşlü, bilge yöneticiler bilim insanlarına cömert davranmış, ilmin gelişmesi için siyasi, ekonomik ve moral açısından destek vermiştir. Hatta Han ve yöneticiler de aydın insanların bilim halkalarından eksik kalmamış, bilgi üretiminde de adeta yarışmıştır. Moyonçur, büyük lider olmakla beraber iyi bir stratejist ve reformcuymuştu. Buğra Han çok bilgi ve kültür sahibiydi. Satuk Buğrahan yönetimi Ahmet Yesevi'nin ideal dönemi idi. Yesevi, "*Gazi Saltuk Buğra Han evliyaydı, ilim halkası da evliyalardan oluşmaktaydı ve hakkı yüceltmek için mücadele etmişti.*" demektedir (Yesevi, 2016: 401-2). Kaşgarlı Mahmut şehzade olmakla beraber bilim alanında büyük bir dehaydı. O, Türkoloji ilminin babası, karşılaştırmalı dil biliminin kurucusu, etnografi uzmanı, büyük tarih ve coğrafya bilginiydi. Yusuf Kadirhan, Gazneli Mahmud, Barçuk Alptekin, Timur, Uluğ Bey, Hüseyin Baykara, Babür ve Akbar hem han hem de bilge kişilerden olan ender isimlerdi. Yusuf Has Hacib, Tata Tunga, Alişir Nevayi, Abu'l-Fazl ibn Mubarak ve Muhammed Haydar Köregani gibi zamanın eşsiz bilginleri vezirlik ve diğer yüksek makamlarda görev yaparak ilmin gelişmesinde önderlik ve liderlik yapmıştı.

Moyonçur döneminden başlayan Karahanlılar döneminde zirveye ulaşan ve Hüseyin Baykara yönetimine kadar egemenliğini koruyan Türkistan'daki medeni ve ilmi gelişme süreci o ana kadar dünyanın hiçbir yerinde rastlanmadık başarı elde etmiştir. Bu dönemde Türkistan hem dünyanın siyasi merkezi, hem de ilim merkezi konumundadır. Türkler dünyanın zenginliklerini de ellerinde bulundurmış olup

hâkimiyeti Asya, Afrika ve Avrupa'ya kadar ulaşmıştır. “Kayıp Aydınlanma” adlı eserde Ortaçağda Türkistan şöyle değerlendirilmiştir:

“Ortaçağda Orta Asyalılar kendi gerçek atılımlarından fazlasını üretti. Bu gerçekten bir Aydınlanma Çağıydı. Yüzyıllarca süren kültürel çiçeklenmede Orta Asya Dünya'nın entelektüel merkezi konumundaydı. Hindistan, Çin, Orta Doğu ve Avrupa fikirler alanında zengin geleneklere sahiptir. Ancak yüzlerce yıl boyunca, tüm bu diğer merkezlerle karşılaştırıldığında öne çıkmış olup diğerlerini etkisi altında bırakmıştı; dünyanın ilim merkezi Orta Asya'ydı ve 1000'li yıllarda zirvedeydi.

O dönemde çok sayıda Türkler bilgi uzmanı olarak dünya çapında ilk sıralarda yer almış, çok sayıda aydın liderler de bilgi ve araştırmaya destek vermiş, önemli derecede katkı sağlamıştır. Kaşgarlı Mahmut'un türbesinin bulunduğu antik kent Kaşgar tüm Orta Asya'daki güzel ve zengin vahaların kalbi konumunda olup Taklamakan'ın güney ve kuzeyinden geçen ticaret yolu burada birleşmektedir. Karahanlılar kervan saraylar inşa ederek ticareti geliştirmiş ve aynı zamanda liderler para ve maliye politikasında da oldukça başarılı olmuşlar. Kaşgari Türkleri realist olup mücadele etmeden hiçbir şeye sahip olunmayacağını bilirler. Onlar savaşçıdır ve savaşın maliyetini iyi hesap ederler... Türkler zamanının hükümdarları olup dört tarafa yönetici gönderirler” (Starr, 2013: 2-313).

Özellikle Karahanlılar sadece Türk dünyasının değil dünyanın en önemli ilim merkezlerinden biri konumundadır. Saltuk Buğra Han döneminde İslam dininin benimsenmesiyle Türk dünyası dini, siyasi ve toplumsal hayatında yeni bir evreye girmiştir. Eski dönemlerde kullanılmaya başlanmış, Uygurlar döneminde daha da geliştirilmiş kâğıt ve matbaa yeni inancın toplumca doğru bir biçimde öğrenilmesine kolaylık sağlamıştır. Çünkü Uygurlar yayıncılık matbaa teknolojisinde çok ileriye gitmiş olup, kitaplar kâğıt üzerine yazılıp basılıyordu (Alkan, 2018: 75). Eski eğitim sistemi İslam sonrası bile devam etmiştir. İslam'ın ilk emri “oku” kelimesini toplumsal hayatın merkezine yerleştirmiştir. Çünkü eskiden ilme ve okuma önem veren medeni bir toplum için İslam'ın okumaya gösterdiği özen arasında uyum mevcut olup, bir de okumanın dini bir görev şeklinde kabul edilmesi toplumun eğitim düzeyinin yükselmesi için faydalı olmuştur. Akla önem veren eğitim geleneği prensiplerince İslam ilimleri her açıdan araştırılmıştır. Mevcut bilgileri öğrenmekle birlikte onu geliştirmeye ve ileri düzeye taşımaya özen gösterilmiştir. Ayrıca yeni bilim dalları da geliştirilmiştir. Akla verilen önem, bilgiye verilen değer ve yeteneklerin teşvik edilmesi bilim ve medeniyetin ilerlemesine oldukça katkı sağlamıştır.

Bu dönemde yetişmiş büyük bilge insanlar aynı zamanda büyük düşünürlerdendir. Filozof, ikinci usta ve müzik felsefesinin babası olan Farabi, Kalun çalgısını icat etmiştir. İbn-i Sina'ya ışık tutan Farabi aynı anda Thomas More, Bacon (1560-1627) ve başka batı bilim adamlarından önce ‘Erdemli İdeal Toplum’(Farabi, 2019) fikrini ortaya koyarak kendi zamanından çok ileriye gitmiştir. Bilginin amacı insana mutluluk ve saadet getirmek olduğu iddiasında

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

bulunan, çeşitli bilim dallarında olgunlaşan ve eser bırakan filozof Aristo'dan sonra en büyük ansiklopedik âlim olduğunu kanıtlamıştır (Mohammademin, 1997: 145).

Tıbbın babası İbn-i Sina (980-1037), Abu-Rayhan Al-Biruni (973-1048), Musa Al-Harezmi (öl.850) gibi düşünürler de bu dönemin yıldızlarıdır. İbn-i Sina'nın eserleri çevri yapılarak modern batı tıbbın gelişmesine vesile olmuş, Hintler ise İbn-i Sina'nın eserleri ışığında şimdiye kadar devam eden bir bütün tıp okulunu geliştirmiştir. Antropolojinin kurucusu Biruni kültürler ve dinler arası karşılaştırma ilmini başlatmış olup Thucydides ile modern çağ arasındaki en büyük sosyal bilimci olarak adlandırılması abartı değildir (Starr, 2013: 2). Ayrıca filozof, matematikçi ve gök bilgini olan Biruni dünyanın döndüğünü ispat eden ilk kişidir (Alkan, 2018: 174). Harezmi ise gök bilgini, büyük matematikçi olmanın yanı sıra Cebir (geometri) ilminin kurucusu olarak da bilinir (Baki, 1992: 225-228).

Rashid Al-din ilk dünya tarihini yazmıştır. Türkolog ve etnisite ilminin kurucusu Kaşgarlı Mahmut karşılaştırma dil ilminin de babasıdır (Starr, 2013: 2). Büyük devlet adamı, filozof Yusuf Has Hacib (1018-1077) siyaset alanında inkılap niteliğindeki Kutadgu Bilig eserinde ideal bir devletin teşekkül etmesi gereken hukukun üstünlüğü, adalet, bilgi ve erdemden ibaret dört unsuru dile getirmiştir (Has Hacib, 2019). Böylece kendinden önce ve sonraki dönemlerde yaşamış tüm siyaset bilim adamlarını gölgede bırakmıştır. Modern dönemdeki en gelişmiş demokratik toplumlar bile müreffeh bir devletin oluşumunda hukukun üstünlüğü ve bilginin önemini kavramış olsa bile adaletin yerine getirilmesi konusunda o kadar başarılı değildir. Çağımız devletleri, Hacib'in dile getirdiği toplumu düzenleyen unsurlardan biri olan erdemini hala hakkıyla kavrayabilmiş değildir. Modern devletler erdemi göz ardı ettiğinden dolayı toplumsal sorunlarla yüz yüze kalmış, hatta bu ilerde medeniyetin çöküşünün ilk sebeplerinden biri olabilecektir.

Tarih ilminde Kaşgarlı Cemalettin, Muhammed Haydar Köregan (öl.1551) gibi büyük âlimler yetişmiştir. Kara Kıtay Hanı Güçlüg karşısında hakkı savunan ve batılla galip gelen büyük âlim Hotenli İmam Aladdin Karahanlı dönemindeki en meşhur âlimlerin başında gelir (Haydar Köregan, 2007: 626). İmaduddin Kaşgari, Kaşgarlı Mahmud'un (1008-1105) çok saygı beslediği ve üstadı Hüseyin Kaşgari, İslam dünyasında şimdiye kadar etkisini sürdüren büyük Hadis âlimi İmam Buhari (810-870), Tirmizi (824-892), Nakşibendilik tarikatının kurucusu Nakşibendi (1318-1389), kelim âlimi Maturdi (853-944), Yesevi tarikatının kurucusu Ahmet Yesevi (1093-1166) ve Mevlana Celaleddin Rumi (1207-1273) gibi âlimler de bu dönemin yetiştirdiği büyük şahsiyetlerdir. Bölge dünya medeniyetinin merkezi olarak bu dönemde dil, siyaset, astronomi, matematik, sanat vb. ilimlerin gelişmesinde önemli rol üstlenen büyük tarihi şahsiyetleri barındırmıştır (Dobczansky, 2020).

İlim alanında olduğu gibi edebiyat ve sanatta da Türkistan oldukça başarılı olmuş olup, Ahmet Yükeki (12. yüzyıl), Sadık Kaşgari ve Alishir Nevayi (1441-1501) gibi büyük şairler yetiştirmiştir. Hatta Pers edebiyatının vekil şahsiyetlerinden Firdevsi (940-1020) Gazneliler devletinde ve Ömer Hayyam (1048-1131) ise Selçuklar döneminde yaşamıştır. Orta Asya'nı çeşitli şehirlerinde ilim öğrenmiş ve Orta Asya âlimlerinin onlar üzerindeki etkisi büyük olmuştur

(Mohammademin, 1997). Aslında Perslerin medeni gelişme olarak altın çağı da Pers krallıkları döneminde değil Türklerin yönetiminde ve bu dönemlerde Türkistan ilim yurtları ile yöneticilerin sağladığı kolaylık ve avantajlardan ortaya çıkmıştır. Farabi (872-950), Kadirhan Yarkendi (?-1572) ve Melike Amannisa Han (1534-67) gibi büyük müzik üstatları da yetişmiştir (Mohammademin, 1981; Mahmut, 2015). 7-17. yüzyıllarda “şarkı, dans mekânı” olarak da ün kazanmış Doğu Türkistan’da “Uygur 12 Mukamı” geliştirilmiştir (Akan, 2018: 76). Bu dünya müzik tarihindeki eşsiz bir başarı olarak günümüze ulaşmıştır.

Yukarda ismi geçen şahsiyetler Türkistan coğrafyasında ve bilim yurtlarında yetişmiş sayısız büyük şahsiyetler ve bilginlerin çok az bir kısmıdır. Ne doğu ne de batı bu dönemlerde Türkistan’la kıyaslanabilirdi. Türklerin siyasi, iktisadi ve askeri olarak dünyanın çeşitli bölgelerinde uzun süre egemen güç olarak devam edebilmesinin bununla birlikte bilimin çeşitli dallarında elde ettiği başarının medeniyet, kültür ve düşünce alanında ulaştığı yükseklik insanlık tarihinde modern döneme kadar eşi benzeri görülmemiştir. Fakat Endülüs ve Orta Doğu İslam dünyası siyasi ve askeri açıdan Türklerle kıyaslanamasa da ilimde gelişme yaşamıştır. Ancak bu gelişmede Uygurlar vasıtasıyla elde ettiği kâğıt kullanımı olumlu rol üstlenmiştir. Abbasî döneminde Bağdat ilmi faaliyetler açısından çok gelişmiş ve şöhret kazanmış olsa da, tıpkı askeri ve siyasi açıdan Türklerin etkisi altında kaldığı gibi onun bilim halkası da Türkistan aydınlarının nüfuzu altında kalmıştır.

4. Türkistan’da Türk İslam Medeniyetinin Çöküşü

Türkistan’daki Türk İslam medeniyetinin gerilemesinin sebepleri hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Yeni keşfedilen deniz yolunun kara ticaret yolunun yerini alması, İslam’ın toplum hayatının merkezi haline gelmesi, kültürel çeşitliliğin ortadan kaybolmasından ve özellikle Ortodoks İslam inancının kültürel ve bilimsel gerilemelere neden olması başlıca sebepler arasında gösterilmiştir (Starr, 2013). Ticaret yolunun değişmesinden kaynaklanan iktisadi etkenlere gelince, bu aynı dönemdeki dünyanın gerçeğiyle uyuşmamaktadır. Çünkü yeni deniz yolları açılmış ve Avrupa’da aydınlanma sürecinin başladığı dönemlerde Türk devletleri siyasi, iktisadi ve medeni açıdan Avrupa’dan üstün bir konumdaydı. 17. yüzyılda bile dünyanın en zengin devletleri Avrupa ülkeleri değil Babürlüler, Türkistan hanlıkları, Safeviler ve Osmanlılar gibi Müslüman ülkelerdi. Bu sebepten fakirliğin gerileme konusunda asıl sebep olarak gösterilmesi yersizdi çünkü Müslümanlar ilmi gelişmelere Avrupa ülkelerinden daha fazla kaynak ayırabilecek durumdaydı.

İslam’ın gerilemeye sebep olarak gösterilmesi ilk vahyin “oku” (Kur’an, 96: 1) emriyle başladığı, okumayı her Müslüman erkek ve kadın için doğuştan ölüncüye kadar zorunlu kılan hak din için iftiradan başka bir şey değildir. Çünkü Kur’an okumayı sadece teşvik etmiyor. Ayrıca Müslümanlar için hayatı boyunca okumayı farz olarak emrediyor. Bu açıdan Kur’an’ın ilme yaklaşımı modern dünyadaki eğitim sisteminden bile daha moderndir. Yaşam boyunca okuma günümüzde hiçbir ülkede uygulanmış değildir. Ancak dünyada yeni yeni dile getiriliyor. Ayrıca Kur’an yine “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” (Kur’an,

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

39: 9) diyerek üstünlüğün ancak bilimle olacağını söylemektedir. Bu yüzden Müslümanların geride kalmasının sebebi din açısından değerlendirildiğinde doğru olanı İslam'ın ilerlemeye engel olduğu değil, aksine Müslümanların İslam öğretilerine uymadığı ve oku emrini ihmal ettiğinden kaynaklandığını net bir şekilde söyleyebiliriz.

Diğer bir görüş ise dış faktörlerin saldırısından dolayı gerilediğidir. Kaderci yaklaşımlar da var olup bu görüşü çoğunlukla Müslümanlar gerilemenin asıl sebebi takdiri ilahin iradesinden olarak ileri sürmüşlerdir. Bu sebeplerden ilki dış dünyanın İslam'a karşı olumsuz tutumu ve cahilliğinden dolayı ileri sürülmüşse de asıl sorumluluktan kaçınmak, sebep ve sonuç ilişkisini doğru biçimlendirememekten, kendi yeteneksizliğini gizleyerek kolaya sarılmaktan kaynaklanmıştır. Kaderci yaklaşıma gelince, aslında İslam'ın ilk dönemlerinde kader anlayışı hakkında bir tartışma yoktur. Hz. Ömer döneminde bu “*Allah'ın olmuş ve olacak her şeyi bilmesi, insanın kendi seçimleri sonucu iyiye ve kötüye yönelmesine engel teşkil etmez*” şeklinde anlaşılmıştır (Albayrak ve Akdumbek Atan, 2019: 131). Ama sonra kaderi farklı şekilde yorumlayarak toplumu uyutmak ve zihinlerini uyuşturarak kolay kontrol edebilmek için kötü yöneticiler ve onlara hizmet yapan menfaatçi bazı dini liderler tarafından kullanılmıştır. Halk zorluklara ve haksızlıklara karşı mücadele yaparak değiştirmeye değil, ona sabretmeye ve zorluklara katlanmaya öğretilmeye çalışılmıştır.

Önceki ümmetler Kur'an'ın eğitim hakkındaki yaklaşımını indirildiği gibi benimsediği ve emirlerine uyduğu için aslında Kur'an onların ilerlemesi ve yükselmesine ışık tutmuştur. Son dönemlerde ortaya çıkan İslam'a sorunlu yaklaşımlar, özellikle “bidat” tabiriyle yeni fikir ve icatların üretilmesine engel oluşturmuştur. Ama İslam farklı görüşlere ve insan yaşamına faydalı yeniliklere açıktır. Kuran ve Sünnet orta asırlarda Alhazen (965-1037) gibi Müslüman bilim insanlarının ilmi metotları geliştirmesinin ilham kaynağı olmuştur (Hua, 2016: 21). Karahanlı devlet adamı ve büyük filozof Yusuf Has Hacib “dünya ve ahiret mutluluğunun sadece ilimle elde edilebilir” olduğunu söylemiştir (Has Hacib, 2019). Farabi ise “milletlerin ve şehir halkının bu hayatta dünya mutluluğunun, öteki hayatta da en yüksek mutluluğun elde edilmesini sağlayan şeyler olarak: teorik erdemler, fikri erdemler, ahlaki erdemler ve pratik sanatlar” olduğunu söylemektedir (Farabi, 2020). Bunlar geçmişteki Müslümanların ilme nasıl baktığının ve nasıl değer verdiğinin örneğidir.

İslam dünyasında üretilmiş bilgiler dünyayı aydınlatmış ve Avrupa Rönesans'ının başlatılmasına ışık tutmuştur. Avrupalılar Müslümanların ürettiği bilgileri kavrayabilmek için birkaç yüzyıl uğraşmıştır. Onlar bu bilgileri öğrenmekle beraber daha da geliştirdiği için yakın dünya tarihinde oldukça büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Türk İslam dünyası sorunlarla yüzleştiği zaman aklına ve kılıcına danışmayı adet edinmiştir. 16. yüzyılda zihniyet değişikliği yaşamış, toplumsal düşünce alanında evreni değiştirerek aklın öncülüğü geleneğini terk etmiş, sorunlara kadercilik yaklaşımı sergilemeye, aklını derviş ve ruhbanlara teslim etmeye başlamıştır ki bu çöküşün asıl temel unsurlarından biridir.

“Zihniyet değişikliğine sebep olan şey nedir? Neden Türk Müslümanlar aklını kullanmayı ve ilmi terk etmiştir?” gibi soruların sorulması doğaldır. Buna yaygın olan yaklaşımlar Gazali (1059-1111)’nin görüşü ve dış unsurların sebebidir. Ama gerçeğe bakıldığında bunun gerçeğe pek uymadığı ortaya çıkmaktadır. Öncelikle, Gazali ilim hakkında ne söylemişse bu Müslümanların ilimden uzaklaşmasına sebep olarak gösterilemez. Çünkü Kur’an’ın ilme yaklaşımı güneş gibi açık ve net olup ilme fazlasıyla değer verir. Ayrıca Allah kitabında “Allah aranızdaki ilim sahiplerini yükseltir” (Kuran, 58: 11) demektedir. Muhammed Peygamber “ bilim öğrenmenin erkek ve beyan her Müslüman için zorunlu” olduğunu söylemiştir (Al-Tirmidhi, 1983: 74. Hadis). Bu yüzden herhangi bir âlimin tavrı ve şahsi görüşü bazı insanlar tarafınca kabul görmesi Kur’an hakikatlerini değiştiremez. Ayrıca bu iddianın yersiz olduğunun başka bir kanıtı olarak Gazali’nin ilme yaklaşımının İbn-Ruşid (1126-1198) gibi büyük İslam düşünürleri tarafından tenkit edilmesidir (Mohammademin, 1997: 108-9). Gazali öldükten yüzlerce yıl sonra bile Türkistan Müslümanlarının hala ilmin zirvesinde, Timur Rönesans’ı yaşayarak Türkistan’ın dünyanın merkezi konumunda olduğu da Gazali’nin İslam medeniyetinin çökmesine yol açtığı görüşünün gerçeğe uyuşmadığını göstermektedir.

Durum böyleyken zihinsel değişimin ve ilmi gerilemenin asıl sebepleri hakkında araştırmalar yaparak bunun sebebi dış etkenlerden değil Türk dünyasındaki iç etkenlerin daha fazla rol üstlendiğini söyleyebiliriz. Bilindiği gibi Türklerde biri bozkır ve diğeri bostan medeniyeti olmak üzere iki farklı medeniyet mevcuttur. Bunlar arasındaki mücadeleler sürekli devam etmiştir. Bostan medeniyetine ait Türk toplumları dünya medeniyetine ve ilmin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Onların yönettiği coğrafyalarda şehirler geliştirilmiş, ticaret ve tarım alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiş, bilim yurtları kurularak sayısız bilim insanları, icatlar ve düşünceler üretilmiştir. Ancak, bozkır medeniyetlerinde önemli bir ilmi gelişme sürecinin yaşanmamasının yanı sıra bostan medeniyeti onların yönetimine maruz kaldığı zamanlarda yüzlerce yıllık medeniyet ve ilmi gelişmeler genellikle tahrip edilmiş ve gerilemesine sebep olmuştur. Buna örnek olarak, Turan’dan başlayan ve Kuşan dönemine kadar geliştirilmiş medeniyet bozkırlardan Ak-Hunlar tarafından, Tabğaçlar’ın medeniyeti Gök-Türkler tarafından, Uygurlar döneminde gelişmiş medeniyet Kırgızlar tarafından, Karahanlı ve Gazneliler döneminde gelişmiş medeniyet Moğollar tarafından, Çağatay ve Timur devleti döneminde geliştirilmiş medeniyet yine bozkırlardan Özbekler ve Kıpçaklar tarafından tahrip edilmiştir. Ama Özbek ve Kıpçakların bostan medeniyete olan tahribatı ve sergilediği düşmanca tutum diğer bozkırları gölgede bırakmıştır.

Timur Devleti (1370-1506) bir buçuk asır Türkistan’da varlığını sürdürdükten sonra Coçi soyundan ve Özbek kabilesine mensup Muhammad Şeybanı eline geçmiştir (Sayrami,1986: 87). Özbekler⁵ Türkistan’ı istila ederken sadece yağmayla yetinmemiş acımasızca kan döküp, eski nizam ve düzeni altüst etmiştir. Bundan daha kötüsü ise Özbeklerin medeniyete karşı işlediği cinayettir. Aslında avcılık ve hayvan beslemeyle geçim sağlayan Özbek kabilesi, Timur Devletinde ortaya çıkan siyasi uyuşmazlıktan istifade ederek bölgeyi istila etmeyi

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

başarmıştır. Özbekler, Timuroğulları'nı Türkistan'dan sürdü, batı Türkistan elden gidince Babür de Hindistan'a gitmek zorunda kaldı (Alkan, 2017: 345-7).

Bozkır kültürüne sahip olan Özbekler şehir medeniyetine yabancı olduğu için onların gözünde şehir ve kasabaların değeri yayla kadar değildi. Bir keçi beslemek onlar için bir kitap okumaktan daha kazançlıydı. İlim merkezleri ve araştırma yapmak bozkırlara yabancı ve nezdinde değersiz uğraş sayıldığından Türk medeniyet tarihine bozkırlar büyük bir eser bırakmamıştır. Ayrıca onlar bostan medeniyetine sahip Türklerin ürettiği medeniyeti ve bilgi yurtlarını her fırsata tahrip etmiştir. Hüseyin Baykara, Herat'ı sanat ve ilim merkezine dönüştürmüş, Türk ve Perslerin iki büyük şairi Alişir Nevayi ve Cami'yi huzurunda bulundurmıştır (Findley, 2005: 102). 1506 yılında Herat Özbekler tarafından işgal edildi ve Timur Devleti yok edildi. Yok edilen sadece Timur Devleti değil, o döneme kadar batı Türkistan'da geliştirilmiş medeniyet ve ilim de yok edildi. Yüksek bilim yurtları yani günümüz tabiriyle üniversiteler Özbekler tarafından yıkıldıktan ve kütüphaneler yakıldıktan sonra Rus yönetimine kadar bölgede tek bir Üniversite bile kurulamamıştır.

Özbeklerin bilgi ve medeniyete yaptığı tahribatın sebebi şuna benzemektedir:

“ Bilginin kıymetini bilgili bilir

Akla saygı bilgiden gelir

Nerden bilsin deli bilginin değerini

Bilgiyi nerede bulsa satın alır bilgili” (Has Hacib, 2019: 56).

Özbekler yönetiminde ilim yurtları kapatılmış, bölge âlimler için yaşanamaz hale gelmiştir. Birçok âlim katledildiği için sağ olanlar kaçıp kendi hayatlarını kurtarmaktan başka yol bulamamıştır. Özbek yöneticileri kendi cahilliğinden ya da halkı kolay yönetebilmek için onları cahil bırakma politikaları uygulamış, mankurt bir topluluk oluşturmuştur. Âlimlerin yerini duacı İşanlar (derviş) ve cahil imamlar doldurmuştur. Hukuken İslam yasasıyla Cengiz yasasının karışımından oluşan sert bir yasa geliştirmiştir (Findley, 2005: 103-105). Eğitimde ezbere dayalı, dünyevi bilgilerin eksik olduğu, yabancı dille bir medrese sistemi geliştirilmiştir. Gerçek bilgiden mahrum bırakılmış halk cehalete batarak umudu Allahtan ve kendi çabasından değil, cahil hocalardan ve mezarlardan (türbeler) aramak gittikçe adet ve gelenek haline gelmiştir.

Doğu Türkistan'da, Yarkent Hanlığı (1514-1678) döneminde ilmi gelişmelere devam etmiştir. Ama devletin son dönemlerinde batı Türkistan'da derinleşen cehalet ve ruhban dervişlerin etkisi güçlenmeye başlamıştır. Batı Türkistan dervişleri halk arasında mürt toplama ve devleti ele geçirme eylemlerini güçlendirmiştir. Tehlikenin farkına varan Yarkent yönetimi dervişlerin lideri Apak Hocayı (batı Türkistan kökenlidir) sürgün etmiş ve onun yaydığı cehaleti engellemeye çalışmıştır. Ancak, Apak Hoca, Tibet Laması ile Kalmuklardan askeri yardım isteyerek, içten kendi müritlerini ayaklandırıp Yarkent devletini yok etmiştir (Buğra, 1998: 271-6).

Timur Devleti'nin yıkılmasıyla Özbekler tarafından gerçekleştirilen benzer bir senaryo, yaklaşık 170 yıl sonra Doğu Türkistan'da da cereyan etmiştir.

Kalmuklar ve dervişler yağma, soykırımla yetinmediği gibi meşhur Hanlık Kütüphanesi başta olmak üzere değerli kütüphaneleri yakmıştır. İlim yurtları tahrip edilmiştir ve âlimler kılıçtan geçirilmiştir. Böylece halk tarihte eşi benzeri görülmemiş zulüm ve felakete sürüklenmiştir (Buğra, 1998: 275-81). Yarkent hanlığının sonlanmasıyla beraber tüm Türkistan bölgesini aydınlatan çıra sönmüş, cehalet ve karanlık çökmüştür.

5. Türkistan'ın Kendini Tekrar Toparlayamamasının Sebepleri Hakkında

Türkistan medeniyetin yükselmesine ve zirveye ulaşmasına sebep olan faktörler bilge hanların yönetimi ve ilmi gelişmelere destek vermesi, ilerleyici ve gerçekçi politikalar geliştirerek hayata geçirmesinin katkısı büyük olmuştur. Coğrafi olarak Avrasya kıtasının merkezinde, kadim ticaret yolunun kilit noktasında olması Türkistan için doğu ve batı, güney ve doğu arasında ortaya çıkan gelişmelerden istifa edebilme, ticari ve bilimsel iletişim için avantaj sağlamıştır. Aynı anda bu Türkistan bölgesinin zenginlik kazanmasına ve ekonomik gelişmelerine de olumlu katkıda bulunmuştur ki, bu bilimsel gelişme için gerekli mali giderler de sağlanmıştır. Medeni gelişmeler için diğer en önemli sebeplerden biri ise Türkistan uzun süre devam eden huzur, müreffeh ve istikrardır. Bu dönemlerde kültürlü, kabiliyetli insanlar ve sanatkârlar himaye edilmiş, desteklenmiş ve devlet hizmetine alınmıştır (Almas, 2013).

16. yüzyılda Batı Türkistan'da Özbek istilası, 17. Yüzyılda Doğu Türkistan'da Kalmuk istilasından sonra durum tersine dönmüştür. Öncelikle bölge bilge Hakanlardan mahrum kalmıştır. Bozkırlar medeni Bostan toplumu ele geçirdikten sonra ona sahiplenmek ya da geliştirmek değil, ilim ve sanatla uğraşmak gibi bir gelenek ve kültürden mahrum olduğu için düşmanlık duygularıyla medeniyeti tahrip etmiştir. Bilgi ve bilgili insanlar hor görülmeye başlamıştır. Türkistan küçük devletler, siyasi çıkarlar, ruhbanlar arasındaki çekişmelere sahne olmuştur. Doğuda 15. Yüzyıldan başlayarak Çin'in içine kapanmaya başlaması, batıda Safevi ile Osmanlı arasındaki mücadeleler ve rekabetler ipek yolu ticaretinin önemini kaybetmesine sebep oluşturmuştur. Batı ve doğu arasındaki ticaret önemini kaybetmiş, güney ve kuzey arasındaki ticarete biraz gelişme olmuşsa da kara yolu ticareti eski ihtişamına tekrar kavuşamamıştır (Findley,2005). Bu durum aynı zamanda doğrudan Türkistan'ın dış ticareti ve ekonomik gelişimine olumsuz bir etki yaratmıştır. Bölgede istikrar ve huzur ortadan kalkmış, toplum fakir ve cahil bırakılmıştır.

Batı Avrupa 15. Yüzyılın sonlarına doğru ilmi ve medeni gelişmelere engel oluşturan kilisenin iktidarına karşı mücadele ederek aydınlanmaya, dış dünyaya açılmaya ve ilerlemeye başlamıştır. Bilimsel gelişme ve teknolojik ilerleme Avrupa ülkelerinin yeni toprak, yeni ekonomik kaynak ve ticaret fırsatları elde etmesine yardımcı olmuştur. Çok sayıdaki gelişmiş ülkeler eğitim ve bilginin gelişmesine verdiği önem sayesinde kalkınmayı gerçekleştirebilmiştir (Hua, 2016: 22). Eskiden bilgi ve teknoloji gelişiminde önderlik yapmış Türkistan coğrafyasında tam tersi bir durum ortaya çıkarak, bölge aydınlık çağdan karanlığa, ilerlemeden gerilemeye,

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

zenginlikten fakirliğe ve büyük devletten küçük devletlere parçalanma sürecine girmiştir. İç Asya artık dünyadaki ekonomik değişimlerde “*vericiden alıcı*” durumuna düşmüştür (Findley,2005: 107).

Dünya siyaseti, ekonomisi ve teknolojisinde büyük değişiklikler yaşandığı, toplumsal uyanışı gerçekleştiren batı Avrupa ülkelerinin geleneklere sıkı sarılmış ve cahillikte ısrar etmiş toplumlar üzerinde üstünlük kazanmaya başladığı ve kendi otoritesini kabul ettirmeye mecbur bıraktığı dönemlerde bile Türkistan yöneticileri toplumsal reform yapmayı hiç akıllarına bile getirmemiştir. Ayrıca Türkistan coğrafyasına komşu olan İran, Osmanlı, Çin ve Hindistan gibi ülkelerin durumları ve ilme karşı tutumları çokta olumlu olmadığından, bir de aydınlanma sürecine girmiş Avrupa ülkelerinden uzak olması da dışsal etkenlerin tetiklenmesi aracılığıyla aydınlanmayı bile zorlaştırmıştır. Sadece Kuzeyde durum biraz farklı olup Ruslar teşkilatlanmaya ve gittikçe etkisini arttırmaya başlamıştır. Özellikle Avrupa'daki modern gelişmelerin Peter (1672-1725) döneminde Rusya'da benimsenmesi ve reform yapılmasıyla Ruslar aydınlanmaya başlamıştır (Dixon, 1999). Ruslar modernleşme batı Avrupa kadar başarılı olamasa bile, Rusya reform sayesinde Asya'daki komşularına karşı askeri ve teknolojik avantaj elde etmiştir. Bunlar Rusların kendilerini güncelleyememiş ve gericiliğe sıkı sarılmış toplumlar karşısında zaferler elde ederek oldukça geniş ve büyük koloni imparatorluğu kurmasına yardımcı olmuştur. Türkistan ilim ve teknolojiyi terk ettiği, Rusya'da Peter ve Japonya'da Meiji (1868-1912) gibi liderlerin benimsediği köklü reform, toplumsal uyanış ve güncelleme, modern eğitim ve teknoloji vasıtasıyla devletin emniyetini sağlamak ve geleceğini inşa etmek yerine liderler iç çekişme, şahsi çıkarlar ve cahilliği korumakla vakitlerini zayi etmiş ve fırsatı kaçırmıştır. Aslında bölgenin Ruslar ve Çinliler gibi yabancılar tarafından işgal edilmesi, bununla beraber yaşanan feci olaylar Türkistan medeniyetinin çöküşüne sebep olarak değil, Türklerin kendi eliyle kendi medeniyetine karşı işlediği ihanetin acı meyvesi ve kendine reva gördüğü cehaletin modern bilgi ve teknoloji karşısındaki yenilgisidir.

Rusların teşkilatlanması, toplumsal reform yaparak kendini güncelleştirmesi ve milliyetçi hislerinin güçlenmesi onlarla iç içe yaşamış olan Tatar Türklerinin de aydınlanmasına ve milliyetçilik duygularının güçlenmesine vesile olmuştur. Tatar aydınlarının başlattığı aydınlanma süreci, özellikle İsmail Gaspıralı (1851-1914) önceliğindeki “Ceditçilik” hareketi Türkistan coğrafyasına güçlü etki yaratmıştır. Dil, din, kültür ve eğitim alanında gelişmeyi ve milli şuurun güçlenmesini ön planda tutan hareket Rusların siyasi egemenline maruz kalmış Türk ve Müslümanların Rus kültürünün etkisi altında kalmasını önemli derecede engellemiştir (Alkan, 2017). Ceditçilerin milli kurtuluşu modern ilim ve fikre sahip olarak elde edebilme düşüncesi hem batı hem de doğu Türkistan'da çok sayıda kişi tarafından benimsenmiş ve oldukça etki yaratmıştır. Fakat bu Rusya ve Çin'in, bölgedeki bencil yöneticiler ve cahil kesimin karışıklarıyla sürdürülemediği ve istenilen başarıya ulaşılamamıştır.

1991 yılında Batı Türkistan'daki Türkler Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla bağımsızlıklarını elde etmiştir. Böylece kendi milli eğitim sistemini geliştirebilmek

ve kalkınmayı gerçekleştirebilmek imkânı yakalayabilmiştir. Lakin bölge geniş toprağa ve bol doğal kaynaklara sahip olmasına rağmen demografik açıdan zayıf ve otoriter rejimler tarafından yönetilmektedir (Kasım, 2020: 310). Ayrıca liderler kendi güvenliğini ön plana koyduğu, modern devlet anlayışından, milli şurdan ve modern ekonomik bilgilerden eksik olduğu için elde ettiği fırsatı iyi değerlendirememiştir. Hiçbir ülkede köklü toplumsal bir reform başlatılmamış, bilgi ve teknolojinin önemi yeterince benimsenmemiştir. Batı ülkeleri ve diğer gelişmiş ülkeler bilgi ve teknolojiye oldukça başarılı çünkü hükümetleri araştırma ve geliştirme için büyük miktarda yani milli gelirinin %2'sinden fazla para harcarlar. Ama bu oran Müslüman ülkeler için %0,5'in biraz üzerindedir (Hua, 2016: 23).

Bilimsel gelişme için teşvikle birlikte yatırım yapılmadığı takdirde olumlu bir sonuç elde etmek zordur. Eğitime yatırım için bencillik yapan hiçbir ulusun medeni açıdan yükselmesi eskiden rastlanmış bir olay değildir. Halen Türkistan coğrafyası eski dönemindeki ihtişamını tekrar elde etmeye yönelik atılımlar atmamak değil onu hayal etme fikri gücünden bile yoksun bir durumdadır. Medeniyetin tekrar yükselmesi için mevcut bilgilerin öğrenilmesiyle beraber onun daha geliştirilmesi gerekir. Bunun için olumlu ortam ve siyasi destek olmalı, özellikle eğitim için gerekli maddi kaynak temin edilmelidir. Gelişmeye karşı direnmek yerine onun benimsenmesi, bilgi ve teknoloji karşısında kabaca direncin fayda vermediği geçmiş tecrübelerden ders alarak kendilerini geleceğe hazırlamalı ve kendi ayakları üzerinde durabilmek için gayret göstermeleri bölge çıkarlarına daha uygundur.

6. SONUÇ

Karanlıkla aydınlık bir arada mevcut olamadığı gibi, ilimle cehalet de beraber olamayacaktır. Her biri diğerini kendine benzetmek ister. Bu husus, Yusuf Has Hacib'in "*Köpeğe aslan baş olursa, köpekler aslan gibi olur; köpekler aslana baş olursa, aslanlar köpek gibi davranmaya mecbur kalır*" (Has Hacib, 2019) sözüne benzer. Türk medeniyetini temsil eden iki farklı yaşam tarzı vardır ki bunlar arasındaki ilişki Türklerin kaderine derinden etki bırakmıştır. Bunlardan biri bostan medeniyetini temsil eden yerleşik hayatı benimsemiş Türk toplumlarıdır. Bunlar canlıların hayatta kalabilmesi ve gelişmesi için güneş ve suyun rolü nasılsa, bilgi ve eğitimin de toplumun hayatı ve ilerlemesinde o kadar ehemmiyetli olduğunu benimsemiştir. Yönettiği coğrafyalarda şehir ve kasabaları kurmuş, tarımı geliştirmiş, ticaretin gelişmesine önem vermiş, özellikle bilgi ve eğitime yatırım yaparak insan kalitesinin gelişmesine oldukça önem vermiştir. Bu yüzden yerleşik Türkler elde ettiği başarılar, sahip olduğu yüksek medeniyet, icat ve fikir açısından insaniyet tarihine büyük katkılarıyla yüzlerce yıl insanlığa önderlik yapmıştır. Türklerdeki diğer bir yaşam tarzı hayvan beslemeyi esas geçim kaynağı olarak bildiğimiz ve bozkır medeniyetini temsil eden Türk toplumlarıdır. Bunlar geçmişte, askeri açıdan oldukça başarılı, bozkırlarda çok geniş topraklara yayılmış ve büyük devletler kurmayı başarmıştır. Ancak, bozkır Türkleri eğitimle fazla ilgilenmediği için, geçmişinden geriye fazla bir şey miras olarak bırakamamıştır. Hatta kendi tarihleriyle ilgili yazılı eserler bile ortaya koyamamıştır.

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

Türkistan birkaç bin yıl önce şehir devletlerinin gelişmesiyle başlayan, Turan, Tabgaç ve Kuşan devleti döneminde yüksek medeniyet inşa etmiştir. Fakat Ak-Hunlar ve Gök-Türkler döneminde, medeni hayatın tahrip edilmesi ve ilgi gösterilmemesi gibi sebeplerden dolayı medeni hayatta gerileme yaşamıştır. İkinci Gök-Türk döneminde medeni hayatta bazı gelişmeler (yani Orhun Yazıtları gibi) olsa da devlet iç karışıklık nedeniyle parçalanmış, Arap ve Çin istilası karşısında Türk toplumu yok olma tehlikesine maruz kalmıştır. Fakat Uygur devletinin kurulması, özellikle Moyonçur Hakanın dâhice yönetimi, yüksek askeri yeteneği sayesinde Türk coğrafyası hem Çin istilasından hem de Arap işgalinden kurtulmuş ve Türkler tekrar birliğe kavuşmuştur. Moyonçur'un toplumsal ve medeni hayatta başlattığı reformlarla Türkler eşi benzeri görülmemiş toplumsal bir gelişme sürecine girmiştir. Bunu sonraki dönemlerde Saltuk Buğra Han ve Timur gibi büyük dahi ve bilge Hakanların uyguladığı reformlar izlemiş, Türkistan siyasi, iktisadi ve ekonomik açıdan adeta dünyanın merkezine dönmüştür. İlim ve medeniyet açısından yüzlerce yıl dünyaya yön vermiştir. 8-17. yüzyıl arasında Türkistan medeniyeti Kırgızlar, Moğollar gibi bozkır kabilelerin bozgununa maruz kalmışsa da, Türkistan kendini toparlayabilmiş ve ilerlemeye devam etmiştir. Ancak batı Türkistan'da Özbek istilası, Doğu Türkistan'da Kalmuklar istilası ve bunların yardımcıları cahil dervişlerin tahribatı, bunların cehaleti halka zorla meşrulaştırarak dayatması ve medeniyete yaptığı düşmanlığı Türkistan için bir yıkım olmuştur. Böylece Türkistan kendi elleriyle kendini yabancı ülkelerin istilası ve sömürüsüne hazırlamış, günümüze kadar eski ihtişamını tekrar elde edememiştir. Günümüzde Türkistan'daki bağımsız Türk devletleri geçmiş acı tecrübeler yaşamış olmasına rağmen hala kendi aralarında dayanışma ve milli şuur eksiktir. Bilgi ve teknolojik gelişmeye yeterince önem vermemekte, toplumsal köklü reform yaparak her açıdan kendilerini modernleştirme ve güncelleştirmeye aldırış etmemekle birlikte hırs dolu dünyada toplumun geleceğini tehlikeye atmaktadır.

Sonnotlar

¹ Alp Er Tunga'nın babası Tur tarafından kurulmuş devletin ismidir. Tarihi kaynaklara göre M.Ö 7 ile 6. Yüzyıl arasında kurulduğunu bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacib gibi Türk bilim insanları Turan devletinden bahsetmiştir. Hint kaynakları "Saka", İran kaynakları "Turan" ve Yunan kaynakları "Masagit" olarak isimlendirmiştir. Alp Er Tunga, Tomris ve Şu gibi Turan Hakanlarıyla ilgili destanlar günümüze kadar ulaşmıştır.

² Bostan medeniyeti genelde Altay dağları ve Kıpçak bozkırlarının güneyinde yaşamış, tarım, bahçecilik, zanaat ve ticaretle uğraşan şehir ve kasabalarda yerleşik olarak yaşam süren Türk toplumlarının sahip olduğu medeniyettir.

³ Mu kıtasına ve Eski Uygur İmparatorluğu dönemine ait eserlerin ortaya çıkması Türk medeniyetinin 10 bin sene öncesinde yüksek uygarlığa sahip olduğu, Babil, Mısır, Hint, Amerika vb. uygarlıkların ortaya çıkmasında Eski Uygur uygarlığın büyük etkisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Çin'in gizlediği ve araştırmaya kapattığı Eski Uygur dönemine ait piramitlerin tarihi 10 bin seneyi geçtiği ve Mısır

piramitlerinden binlerce yıl daha önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha önemli olanı bu Piramitlerin duvarlarının Eski Uygur Türklerine ait yazılarla süslediği olup, Türklerde yazı kullanımının başlangıç tarihinin çok eskilere dayandığını göstermektedir. Detaylı bilgi için: James Churchward gibi araştırmacıların eserlerine bakabilirsiniz.

⁴ İdi Kut Uygurları kendilerini Orhun Uygur devletinin varisi ve devamı olarak görmüştür.

⁵ Burada kastedilen Özbekler bir Moğol-Kıpçak kabilesidir. Günümüzdeki Özbekler ise Batı Türkistan'daki yerleşik Türk kavimlerine 1924 yılında Sovyetler Birliği yönetimince Türk kimliğini yasaklayarak, her boydan suni millet üretme politikasıyla verilmiş isim olup Sovyetler Birliği parçalandıktan sonra bile günümüze kadar benimsenerek kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdulkadir, Amir et al. (2015). "The Origins Of Uyghur Medicine: Debates And Perspective". *Journal Of Traditional Chinese Medical Science*. (2): 217-226.
- Albayrak, A., ve Akdömbek Atan, B. (2019). "Hükümlülerde Kader ve Kadercilik". *Kader*. 17 (1): 124-152.
- Alkan, C. (2018). *Türk İslam Bilginleri*. Kamer Yayınları. İstanbul.
- Alkan, C. (2018). *Türkistan Tarihi ve Medeniyeti*. Kamer Yayınları. İstanbul.
- Almas, T. (1986). *Hunlarning Qisqicha Tarihi*. Kaşgar Uygur Neşriyatı. Kaşgar.
- Almas, T (2013). *Uygurlar*. Selenge Yayınları. İstanbul.
- Al-Tirmidhi. (1983). *Hadith Al-Tirmidhi*. Çev. S. M. MadniAbbasi. International Islamic Publishers. Karachi.
- Bakı, A. (1992). "Al Khwarizmi's Contributions To The Science Of Mathematics: Al Kitab Al Jabr Wa'l Muqabalah". *Journal of Islamic Academy of Sciences*. 5(3): 225-228.
- Brose, M. (2016). *Medieval Uyghurs of The 8th through 14th centuries*. Oxford Research Encyclopedia Of Asian History. Oxford University Press.
- Buğra, M. (1998). *Doğu Türkistan Tarihi*. Emek Ofset LTD. Ankara.
- Czarplicka, M. (1918). *The Turks of Central Asia: in History and at the Present Day*. At the Clarendon Press. Oxford.
- Darwin, J. (2007). *After Tamerlane: The Global History of Empire since 1405*. Penguin Books. London.
- Dixon, S. (1999). *The Modernisation of Russia, 1676-1825*. Cambridge university press. Cambridge.
- Djalili, M., ve Keller, T. (2009). *Yeni Orta Asya Jeopolitiği*. Çev. Reşat Uzman. Bilge Kültür Sanat Yayınları. İstanbul.
- Dobczansky, M. (2020). "Central Asia's Golden Age (800-1100): Why it Happened, why it Ended". *Wilson Center*. Erişim Tarihi: 15.06.2020. <https://www.wilsoncenter.org/publication/central-asias-golden-age-800-1100-why-it-happened-why-it-ended>].

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

- Farabi, E. (2019). *İdeal Devlet*. Çev. Ahmet Arslan. Kültür Yayınları. İstanbul.
- Farabi, E. (2020). *Mutlulğun Kazanılması*. Çev. Ahmet Arslan. Kültür Yayınları. İstanbul.
- Findley, C. (2005). *The Turks in World History*. Oxford University Press. Oxford.
- Has Hacib, Y. (2019), *Kutadgu Bilig*. Çev. Ayşegül Çakan. Kültür Yayınları. İstanbul.
- Haydar Köregan, M. (2007). *Tarihi Reşidi*. Cinben Yayıncılık. Ürümçi.
- Higham, C. (2004), *Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations*. Facts On File. USA.
- Hua, Ang Kean. (2016). “Science, Technology and Innovation Based Religious: an Analysis”. *International Journal of Science and Technology Research*. 5 (2): 21-24.
- Hughes, S. (2011). “Went West”. Erişim Tarihi: 11.05.2020. https://www.upenn.edu/gazette/0111/PennGaz0111_feature2.pdf].
- Kamberi, D. (1999). “A Survey Of Uyghur Documents From Turpan And Their Importance For Asian And Central Eurasian History”. *Central Asian Survey*. 18(3): 281-301.
- Kasım, M. (2020). “Çin ve Amerika Rekabetince Orta Asyanın Konumu”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. (46): 302-3015.
- Kuran. (2010). English Translation by: Al-Muntada Al-Islami, Al-Muntada Al-Islami Trust.
- Lei, W. (2017). “The First Chinese Travel Record on the Arab World: Commercial and Diplomatic Communications during the Islamic Golden Age”. *Qiraat*. (7): 1-50.
- Mahmut, N. (2015). “Uygur Türklerinde Geçmişten Günümüze Hafız Ve Sazendeler”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*. (5): 41-45.
- Mohammademin, A. (1997). *Uygur Felsefe Tarihi: Omumi Bayan* Halk Nesriyatı. Urumçi.
- Mohammademin, A. (2002). *Qadım Merkezi Asiya*. Halk Neşriyatı. Urumçi.
- Mohammademin, A. (1981). *Uyghur xelq klassik muzikisi On ikki muqam haqida*. Beijing.
- Sarianidi, V., ve Dubova, N. (2014). “Types of Graves at Gonur Depe Bronze Age Site in Turkmenistan”. *Proceedings 9th ICAANE Basel*. (2014): 615–626.
- Sayrami, M. (1986). *Tarihi Hemidi*. Milletler Neşriyatı. Urumçi.
- Starr, S. (2013). *Lost Enlightenment*. Princeton University Press. USA.
- Tizzano, F. (2017). *The Great Kumurajiva (344-413) And His Thanscreation Of The Lotus Sutra: Embodying Translation As Life Itself*. Paris: İn Tomiche, Anne (ed): *Comparitive Literatüre As Criticak Approach*, Collection Rencontres.
- Toğan, Z. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Endgru Yayınları. İstanbul.
- Unesco. (2000). *History of Civilisations of Central Asia*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation. Paris.

- Weinerman, E. (1993). “The Polemics between Moscow and Central Asians on the Decline of Central Asia and Tsarist Russia's Role in the History of the Region”. *The Slavonic and East European Review*. 71 (3): 428-481.
- Yesevi, H. (2016). *Divan-ı Hikmet*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. Türkistan.